

INA KISELIOVA-EL MARASSY

Lietuvos estetikų asociacija, Lietuva
Lithuanian Aesthetics Association, Lithuania

KORANIŠKOJI SA'ADA (LAIMĖ) MISKAVAIHIO IR AL GAZALIO FILOSOFINĖSE KONCEPCIJOSE

Qur'anic *Sa'ada* (happiness) in the Philosophical
Concepts of Miskawayh and Al-Ghazālī

SUMMARY

The article briefly discusses the concept of *sa'ada* (happiness) in the classical Arabic philosophy. The article traces the Hellenistic roots of the concept and its Qur'anic foundation and transformations in the context of moral philosophy. The viewpoints of two most relevant Arab thinkers are considered: Ibn Miskawayh (932–1030) one of the most influential founders of Arabic philosophical ethics and Al Ghazālī (1058–1111) the author of a distinctive and medieval philosophical, ethics and theology. The paper sheds the light on the influence of multicultural understandings of happiness on the pre-Islamic Arabia Felix, the transformation of the Greek concept of happiness in the Qur'an and the establishment of this religious basis in further philosophical perceptions of *sa'ada* in Arabic *falsafa*. It also shows the rise of mystical-Sufi thought – from Miskawayh to Al-Ghazālī – with the material aspects of happiness blurring away the perception of happiness as unity with God, i.e. as the highest and final goal of being.

SANTRAUKA

Šiame straipsnyje glaustai aptariama *sa'ada* (arab. laimės) samprata klasikinėje arabų filosofijoje: komparatyvistiniu aspektu analizuojamos helėniškosios jos šaknys, koraniškasis pamatas ir virsmas moralės filosofijos kontekste. Iš gausios ir įvairiaspalvės arabų-musulmoniškosios mąstymo tradicijos straipsniui sąmoningai pasirinkti du tiriamuoju aspektu aktualiausi mąstytojai: per amžius paveikios filosofinės etikos kūrėjas Ibn Miskavaihis (Miskawayh, 932–1030) ir išskirtinės viduramžių filosofinės, etinės ir teologinės minties autorius Al Gazalis (Al Ghazālī, 1058–1111). Straipsnyje aiškinamasi, kaip įvairiakultūris laimės supratimas

RAKTAŽODŽIAI: *sa'ada*, laimė, Miskavaihis, Al Gazalis, klasikinė arabų filosofija, komparatyvistinė filosofija.

KEY WORDS: *sa'ada*, happiness, Miskawayh, Al Ghazālī, classical Arabic philosophy, comparative philosophy.

persmelkia arabų-musulmoniškojo pasaulį dar priešislaminiais *Arabia Felix* (Laimingoji Arabija) iškilimo laikais; kaip graikiškoji laimės samprata transformuojasi koraniškajame kontekste ir kaip filosofinis jos suvokimas įgauna tvirtą religinį – islamiškąjį – pagrindą. Taip pat parodoma, kaip iškilus mistinei-sufiškajai minčiai, t. y. nuo Miskavaihio iki Al Gazalio, laimės koncepcijoje ima blukti materialusis pradas ir ryškėja laimės, kaip susiliejimo su Dievu, t. y. aukščiausiojo būties tikslo įgyvendinimo, suvokimas.

Laimės sąvoka yra vienas mįslingiausių įvairiose mąstymo tradicijose gvildenamų filosofinių konceptų. „Pažink pats save“ – garsioji senovės graikų ištarne pasitinka Delfų orakulas; „Tik pažinusi save pažini Dievą“ – jam traktate „Laimės alchemija“ pritaria didis sufijų mąstytojas Al Gazalis. Tad vos prisilietus prie probleminio laimės sampratos lauko kyla natūralūs ilgą laiką klausimai: kas bendra šioms skirtingų civilizacijų, filosofinės minties ir epochų ištarmėms? Kas už jų slypi ir kur veda tikrasis savęs pažinimas? Ar tai sąlygoja ir amžinąją laimę? Kas yra toji laimė ir kokių kelių eiti, kad ją pasiektum? Per amžių amžius atsakymų į šiuos klausimus ieškojo visų civilizacijų ir laikotarpių išminčiai ir filosofai, trokšdami atverti būties slėpinius ir rasti tikrąjį kelią į amžinąją šviesą. Tad mistiniais ir slėpingais keliais į laimę išvagota visa žmonijos istorija – pradėdant nuo Mesopotamijos, Egipto, Indijos, Persijos, per Antikinę ir arabų-musulmoniškoją filosofiją tiesiant tiltus į bizantiškąją, Vakarų ir galiausiai – į visas dabartines, kaip niekad anksčiau glaudžiai sąveikaujančias mąstymo tradicijas.

Laimės koncepcija dažniausiai neatšiejama nuo moralės filosofijos, o kiekviena kultūra turi savitą jos apibrėžimą, kurį dar labiau pagilina ir savaip sau pritaiko kiekvienas individas, bet esminiai sąskambiai išlieka tie patys: įgyvendinęs, realizavęs visus jam Dievo ar gamtos duotus gebėjimus ir galias, įpras-

minęs savo būtį geriausiuoju žmogiškuoju veiksmu ir pasiekęs dvasinę darną, žmogus tampa laimingas.

Daugiasluoksnė, kompleksinė laimės samprata – nuolatinių įvairių sričių mokslininkų tyrinėjimų objektas, ji dažnai nagrinėjama per skirtingų laikotarpių, tradicijų, psichologijos ar šiuolaikinio mąstymo perspektyvą. Bet visoje laimės paieškų ir tyrinėjimų sanklodoje labai svarbios ir tarpkultūrinės, tarpcivilizacinės jungtys, veikusios šios koncepcijos raidą vėlesniais amžiais. Tad šiais galinga modernistine jėga alsuojančiais laikais, kai kertines žmogiškąsias vertybes gaubia gūdūs sekuliarizacijos, vartotojiškumo ir materializmo debesys, svarbu atsigręžti į sakraliąją ilgą laiką tradiciją ir šauktis pirmą pradžios suvokimo, kuriame užkoduotas tikrasis, nematerialusis kelias į savęs pažinimą ir atitinkamai tobuląją laimę.

Stabiliausią esmingąją laimės sampratą atspindi arabų-musulmoniškoji filosofinė tradicija, kurios ištakos – priešislaminė mintis, vėliau sumišusi su helėniškąja ir per amžių transformacijas keliausi iki šiandienos pasaulio. Ir nors arabų filosofija skleidėsi smarkiai veikiama graikų, o ypač – aristotelininkų ir neoplatonikų, jos šerdis visuomet buvo islamiškosios tiesos ir Koranas, kurio pagrindu ir buvo kuriamos įvairios filosofinės koncepcijos ir dvasinė sistema, vėliau įvairiais pavidalais perėjusi į Vakarų išmintį, literatūrą, muziką ir meną.

ARABIA FELIX FENOMENAS

Arabiškosios laimės sampratos išta-
kos siekia dar ankstyvasias civilizacijas,
bet raiškūs įvairiaaspėkčiai laimės, sieja-
mos su arabų kraštais, kontūrai ima ryš-
kėti tik mūsų eros priešaušryje, kai grai-
kai, o vėliau ir romėnai, susižavėję liaup-
sina laimingąjį, turtingąjį, klestintį kraš-
tą – Laimingąją Arabiją, graikų vadintą
Ευδαιμων Αραβία (*Eudaimon Arabia*), o
šaltiniuose lotyniškai įvardytą kaip *Ara-
bia Felix*. Ir nors šiandien šio krašto – pie-
tinio Arabijos pusiasalio pakraščio (da-
bartinio Jemeno) – tyrinėjimų beveik
nėra, ir geografiškai regionas yra skur-
dus, kalnuotas ir dykumingas, rašytiniai
šaltiniai byloja čia klestėjus turtingas ir
laimingas karalystes. Graikų geografas
Agatarchidas (apie II a. pr. Kr.) ir Strabo-
nas (apie 63 m. pr. Kr.–apie 23 m. po Kr.)
rašo apie didžiulius vienos Laimingosios
Arabijos karalysčių – Šebos – turtus: ale-
bastrą, smilkalus, prieskonius, kvepalus,
dramblio kaulą, perlus, šilką, ir t. t., ku-

riais gausiai prekiaujama po visą Indijos
vandenyną. Šis kraštas minimas Biblijoje,
kur pasakojama apie legendinę turtingą-
ją Šebos karalienę, atvykusią pas karalių
Saliamoną: „Tada ji apdovanojo karalių
šimtu dvidešimt talentų aukso, daugybe
kvepalų ir brangakmenių. Daugiau nie-
kada nebuvo atgabenta tiek kvepalų, kiek
Šebos karalienė padovanojo karaliui Sa-
liamonui“ (1 Kar 10, 1–13; 2 Krn 9, 1–12);
taip pat Korane (Sura „Skruzdės“, 27:
22–44) ir kituose žymiuose aramėjų bei
Afrikos Rago šalių veikaluose.

Ir nors šis transkultūrinis sąlytis tie-
siogiai neatspindi arabiškojo laimės su-
pratimo, galima įžvelgti, kad iš primity-
viosios graikų ir romėnų perspektyvos
laimė yra neatsiejama nuo išorinės gero-
vės, kad klestėjimas yra viena iš laimės
sąlygų, kas tam tikra išorinės savireali-
zacijos reiškimosi socialiniuose santy-
kiuose forma persikėlė ir į vėlesnę arabų
filosofiją.

SA'ADA ETIMOLOGIJA IR LAIMĖS SAMPRATA KORANE

Arabų filosofijos raidai neabejotinai
įtaką padariusi graikiškoji mintis arabiš-
kosios laimės terminijos tiesiogiai nepa-
veikė. Graikiškasis pasaulis laimę įvar-
dijo *εὐδαιμονία* (*eudaimonia*), kas pažo-
džiui verčiama kaip „gerovė“, „gerųjų
dvasių apsėdimas“, „palaima“ ir nėra
siejama su arabiškuoju *sa'ada*, nors teori-
nės idėjos (ypač aristoteliškosios) buvo
iš dalies perimtos ir darė įtaką šios kon-
cepcijos raidai arabų filosofijoje.

Sa'ada etimologija siejama su koraniš-
kojo *su'udu* (arab. palaimintieji, laimin-
gieji): „O tie, kurie pasieks laimę – Ro-

juje – amžinai būdami ten, – kol egzis-
tuoja padangės ir žemė, jeigu tik nepa-
geidais tavo Viešpats ko kito. Tai bus
neišsenkanti dovana“ (Sura „Hūdas“
(Eberas), 11: 108), „Tačdien, kai ji prasidės,
siela kalbės tik jam leidus; čia bus ir ne-
laimingas, ir laimingas“ (Sura „Hūdas“
(Eberas), 11: 105). *Sa'ada* koncepcija yra
labai plati, aprėpianti visus gyvenimo
aspektus, todėl šį terminą Korane dažnai
papildo ir kiti spalviniai sinonimai: *al-
falah* (gerovė), *al-ni'ma* (palaima), *al-fawz*
(sėkmė), *al-salama* (taika), *al-najah* (išga-
nymas), *al-rahma* (gailestingumas), o vie-

nas ajatas nurodo ir į žemiškajame pasaulyje nepažiną laimę: „Nežino siela, kokios grožybės jų akims paslėptos kaip atlygis už tai, ką jie darė“ (Sura „Nusilenkimas“ 32: 17) (plg. Quasem 1975, Mohd 2020).

Ir vis dėlto esmingiausia ir svarbiausia laimės apibrėžtis (plg. Quasem 1975: 154), kuria persmelkta visa arabų-musulmoniškoji filosofija, randama kitoje, dar neminėtoje suroje: „Prisiekiu siela ir tuo, kas suteikė išvaizdą ir įkvėpė jai nepaklusnumą ir dievobaimingumą! Klestintis yra tas, kuris ją apvalė; Ir patyrė nuostolį tas, kas apjuodino“ (Sura „Saulė“ 91: 7–10). Vadinasi, išsigelbėjimas slypi dvasiniame tyrume, kuris pasiekiamas tik atsikračius pragaištingų žemiškųjų blogybių. Į tobuląją laimę, į išganymą veda kelias, kurio galutinis tikslas – pergale (įveikus kliūtis) ir laimė (pasiekus dvasinę ramybę). Tai absoliu-

tus tarpsmas Dievo malonėje, visapusiškas atsivadimas Jo valiai ir giliausias dvasinis Jo pažinimas bei suvokimas savąja esybe. Niekur kitur šis suvokimas nesiskleidžia taip įvairialypiai, kaip poetiškoje sufijų filosofijoje, kur jis susipina ir su metafizinėmis, kosmologinėmis išvalgomis, o protarpiais banguoja graikiškosios minties keteromis, perteikiančiomis mintį, jog primityvusis laimės suvokimas apsiriboja vien malonumo patyrimu, o esminis – glūdi gilioje egzistencinėje kontempliacijoje.

Aukščiausiojo tikslo, tobulojo virsmo, laimės – *sāda* – sampratą arabų-musulmoniškoje filosofijoje plėtojo ne vienas mąstytojas, bet koraniškosios minties atsklaida plačiausiai reiškiasi žymiojo etinės filosofijos kūrėjo Miskavaihio (Miskawayh, 932–1030) ir ypač didžiojo sufijų mąstytojo Al Gazalio (Al Ghazālī, 1058–1111) filosofijose.

FILOSOFINĖ MISKAVAIHIO ETIKA IR LAIMĖS SAMPRATA

Per amžius paveiki Miskavaihio etika ir filosofija laimę apibūdina kaip žmogaus enteলেখija. Didžiajame etikos veikalė *Moralės išgryninimas ir etikos apvalymas* (*Tahdhib al'Akhlaq wa Tathir al'Araq*) bei persų, o vėliau ir arabų kalba parašytoje *Amžinosios išminties knygoje* (*Kitab al-Hukama al-Khalida*) filosofas tapatina žmogų su intelektu, kurį jis laiko dievišku. Dėl šios priežasties laimė šiam mąstytojui yra susijusi su netarpiška inteligibilijų kontempliacija, nors kartu ir tiek pat svariai – neatsiejama nuo kasdienio savęs lavinimo ir dalyvavimo socialiniame gyvenime. Gausiai remdamasis Aristotelium („Nikomacho etika“, „Magna Moralia“, „Eudemo etika“) ir cituodamas

jį savo veikaluose: „Dabar išdėstysime, ką jis (Aristotelis) sakė, ir pridėsime tai, kas buvo iš jo perimta kituose skyriuose, kad sujungtume, kas jo buvo minima skirtingose vietose. Taip pat pridėsime tai, kas buvo parašyta jo veikalų komentatorių ir jo filosofijos sekėjų“ (Miskawayh 1968: 65), *Moralės išgryninime ir etikos apvalyme* Mishavaihio teigia, kad laimė susideda iš tobulėjimo tiek dvasinėje, tiek materialioje sferose: „Forma neatsiejama nuo materijos. Viena be kito egzistuoti negali“ (ten pat: 37). Laimė yra tikslas, o visa kita – tik priemonės (net ir materialiausi dalykai, kaip pinigai, mat paskatina pamatinį judėjimą laimės link), be kurių tikslas nebūtų pasiekiamas. Čia

Miskavaihis akivaizdžiai atmeta Pitagoro, Sokrato ir Platono požiūrį, kad laimė priklauso tik sielai ir jos geboms. Sujungus visas savo sielos dorybes – išmintį, drąsą, santūrumą ir teisingumą, – žmogus pasiekia visišką laimę. Tačiau tokia būseną įmanoma tik kitame pasaulyje, kai siela bus laisva ir atskirta nuo kūno, ir žmogui nereikės nei su kūnu susijusių gėrybių, tokių kaip grožis ir sveikata, nei išorinių, tokių kaip turtas, garbė ar asmeniniai ryšiai su kitais sociumo nariais (žr. Zahid 2007). Miskavaihio požiūris artimesnis Aristoteliumi ir stoikams – kūnas nėra tik žmogaus įrankis, bet veikia jo dalis, tad sielos laimė niekada nebus absoliuti, jei ji nebus sujungta su kūno ir to, kas yra išorėje, laime. Atitinkamai laimė susijusi ne tik su kūnu, per kurį žmogus patiria įvairias žemiškas laimės formas, bet ir su siela, per kurią jis pasiekia dvasinę arba nežemiškąją jos dalį.

Laimė kiekvienam žmogui pasiekiamą individualiai pagal jo paties gebėjimus ir suvokimą, ji negali būti universali ir taikoma visiems vienodai. Žmogus iš prigimties siekia gerovės, kuri bendrąja prasme, kaip ir anksčiau minėtoji klestinti *Arabia Felix*, išoriškai tenkina žmogiškosios būties sąlygas ir gali būti taikoma visai žmonijai, bet tai tik pakopa į tikrąją laimę, kurios kiekvienas siekia individualiai, pagal tik jam / jai vienam (-ai) būdingas savybes. Kadangi

žmogus yra būtybė, sudaryta iš kūno ir sielos, aukščiausioji laimė jam atsiveria tik tada, kai jis jaučia fizinę ir dvasinę gerovę. Perkopusieji visas žemiškąsias kategorijas, išsivadavę iš kūno pančių ir pasiekę dvasinį tyrumą gali patirti giliausią transcendentinę laimę, kuri pasiekiamą tik per išmintį, absoliutų atsiribojimą nuo kūniškųjų troškimų ir fizinių saitų bei susiliejamą su dieviškąja šviesa (ten pat: 88–95). Žmonija skirstoma į tris laimės siekiančiųjų grupes, pagal dvasinę pasirengtį ir gebėjimą priimti dieviškąją palaimą: hedonistus (besimėgaujantčius žemiškaisiais malonumais), doruosius (siekiantčius eiti dorovės keliu) ir išmintinguosius, kurie pasiekia aukščiausią įmanomą laimės potyrį. Ir vis dėlto žmogus yra bendruomeninis kūrinys, todėl kiekvienas, siekdamas savo laimės, neturi pamiršti, jog ji tiesiogiai priklauso ir nuo to, kiek prisidedame prie aplinkinių laimės kūrimo (ten pat: 37). Remiantis Miskavaihio apibrėžtimis galima teigti, jog dvasinė laimė (sielai atsiribojus nuo kūniškųjų poreikių) neįmanoma be žemiškosios laimės patyrimo materialiajame pasaulyje (išskyrus pranašus ir tobuliausius filosofus). Kadangi laimė – galutinis tikslas (plg. Aristotelis, „Nikomacho etika“), pasiekiamas tik per dvasinį tobulėjimą ir etines-religines praktikas, islame ji suvokiama kaip kelias į šviesą, grįstas koraniškosios dorovės tiesomis.

AL GAZALIS IR TOBULASIS VEIDRODIS

Al Gazalis laimės sampratą nagrinėja savo arabiškame veikalė *Religijos mokslų atgimimas (Ihya' Ullum al-Din)* ir vėliau pasirodžiusiame trumpesniame jo persiškame variante *Laimės alchemija (Kimiya*

e Sa'adat). Moralės filosofija, o kartu ir laimės koncepcija, čia persmelkta sufiškosios laimės sampratos – tai tarsi dar gilesnis savęs „išgryninimo“ kelias nei jau aptarto Al Gazalio pirmtako Miska-

vaihio, kurio esmė – susijungimas su Dievu ir savojo „ego“ nusikratymas. Dieviškoji žmogaus prigimtis tarpsta Dievo esybėje tik atsikračius žemiškųjų troškimų ir visose gyvenimo srityse vadovaujantis teisingaisiais ir dorovingaisiais principais: „Moralinės disciplinos tikslas – apvalyti širdį nuo aistrų ir nuoskaudų rūdžių, kol ji kaip skaidrus veidrodis atspindės dieviškąją šviesą“ (Al Ghazali 1910: 9). Al Gazalis neatmeta žemiškosios laimės svarbos kelyje į dieviškąją – pomirtinę ir tobuliausią laimę (žr. Zahid 2007, Sabjan 2017), bet jo filosofijoje svarbesnis tampa dvasinis kilimas.

Visi gimstame su didžiule sielos kančia dėl pirmapradžio atsiskyrimo nuo Absoliuto, tad laimės (tobulybės prisiminimo) ieškojimas yra prigimtinis ir natūralus: taip ieškome kelio atgal arba pradinės esmių esmės. Baisiausia, kad praradę gebėjimą matyti būties slėpinius, dvasinį skausmą bandome malšinti fiziniiais malonumais, taip dar tirštesniu rūku aptraukdami savo dieviškąją sąmonę. Šiuo atveju Al Gazalis siūlo vienintelį, sufiškąjį kelią į dieviškąją Tikrovę – savęs pažinimą ir susiliejimą su tobuluoju Vieniu. Ir nors kiekvienas žmogus

turi savitų gebėjimų, iš kurių gali būti sukurtos „mažos“ laimės, aukščiausia sielos funkcija – per išmintį ir tikėjimą – galutinės Tiesos suvokimas.

Miskavaihio ir Al Gazalio požiūriai ir laimę ir jos sampratą iš esmės sutampa (tik Al Gazalio daug ryškiau mistifikuota ir sudvasinta pagal sufiškąją tradiciją), bet anapusinės laimės klausimu bendros nuomonės jie taip ir neprieina: Al Gazalis apibūdina šios nežemiškos laimės prigimtį kaip susidedančią iš „Tęstinumo be pabaigos, džiaugsmo be liūdesio, žinojimo be nežinojimo, turtinumo be skurdo, tobulumo be trūkumo ir šlovės be gėdos“ (Quasem 1975: 156), o Miskavaihis nesiryžta taip drąsiai tvirtinti to, kas gali būti patirta tik už žemiškojo suvokimo ribų, nes esą taip nurodyta ir šventojoje knygoje: „Nežino siela, kokios grožybės jų akims paslėptos kaip atlygis už tai, ką jie darė“ (Sura „Nusilenkimas“ 32: 17), tad čia, matyt, lemtinasis yra pirminis aspektas – sufizmo dvasia alsuojanti Al Gazalio filosofija gerokai giliau nukrypta į mistiškąsias transcendentines kontempliacijas, kaip kad vėliau būdinga daugumai arabų aukso amžiaus sufizmo filosofų.

IŠVADOS

Glaustai aptarus priešislaminę pamatinę sanklodą, arabiškosios *sa'ada* koncepcijos atsiradimą bei raidą ir žinant nenuginčijamą graikų minties poveikį šiai mąstymo tradicijai, galima teigti, kad arabų aukso amžiaus filosofija heleniškąją mintį nukreipia į vienatikslių koraniškąjį kelią – nuolankų ėjimą į Dievą ir tarpumą jo šviesoje. Koranas ne tik patiekia aiškų žmogiškos laimės apibrėži-

mą – islamo ideologija tarsi savaimė nušviečia kryptį į aukščiausiąjį žmogiškos būties tikslą, kurį galima įvardyti kaip dorovingą ir nuolankų tikėjimą. Miskavaihis, remdamasis Aristotelio tradicija, laimę regi kaip darną tarp materialųjų ir dvasinių žmogiškųjų poreikių patenkinimo, o sufizmo adeptas Al Gazalis „mažosioms“, t. y. individualius poreikius atitinkančioms, laimės apraiš-

koms skiria mažiau dėmesio ir mintį sutelkia į ekstatišką asmenybės susiliejimą su Dievu.

Laimingasis Miskavaihio žmogus gyvena pagal Šariją, reiškiasi socialiniame gyvenime ir siekia asmeninės, šeimyninės bei visuomeninės gerovės, kartu lavindamas savąjį intelektą ir stengdamasis jį išnaudoti – pagal koraniškąją ištarbę – savo ir kitų labui. Al Gazalio laimės koncepcijoje žemiškieji dalykai tėra pakopos, kurias reikia įveikti kylant į tobuląją palaimą. Teisingumas, moralė, dora, išmintis (pamatiniai Korano prin-

cipai) veda į tikrąją Tiesą ir galutinę laimę. Ir nors nė vienas iš straipsnyje aptartų filosofų neatmeta materialių bei individualių gebėjimų ir poreikių įgyvendinimo svarbos siekiant aukščiausiojo tikslo, sufiškieji Al Gazalio filosofijos skambesiai – kūniškojo „aš“ atsikratymas, gebėjimas atsiriboti nuo apgaulingų materialijų dalykų, išminties ir intelektualiojo prado puoselėjimas – vėliau skardžiai nuaidi per visą tolesnę sufizmo filosofiją. Koranas neabejotinai tampa ne tik *sa'ada* koncepcijos šerdimi, bet ir visos klasikinės arabų filosofijos *fors movendi*.

Literatūra

- Al Ghazali. 1910. *The Alchemy of Happiness*. Translated from Persian by C. Field. Prieiga per internetą: http://data.nur.nu/Kutub/English/Ghazali_Alchemy-of-Happiness.pdf [žiūrėta 2021 04 17]
- Al Ghazali. 2017. *Ihya' Ulum al-Din*. Prieiga per internetą: <https://www.ghazali.org/ihya-arabic/> [žiūrėta 2021 04 17]
- Aristotelis. 1990. *Rinktiniai raštai*. Iš senosios graikų k. vertė J. Dumčius. Vilnius: Mintis.
- Koranas – literatūrinis prasmų vertimas*. 2010. Iš arabų k. vertė Romas Jakubauskas. Vilnius: Kronta.
- Miskawayh. 1882. *Tahdhīb al-Akhlaq wa Tathir al-Araq*. Cairo: Matba'at Wadi al-Nile.
- Miskawayh. 1917. *Kitab al-Sa'ada*. Cairo: al-Madrasah al-Sina'iyyah al-Ilahiyyah.
- Miskawayh. 1952. *Kitab al-Hukama al-Khalida*. Prieiga per internetą: <https://www.noor-book.com/en/ebook-al-H%CC%A3ikmah-alkha%CC%84lidah-pdf-1593218578> [žiūrėta 2021 04 17]
- Miskawayh. 1968. *Refinement of Character*. Translated from Arabic by C. K. Zurayk. Beirut: American University of Beirut.
- Moghaddam Behrouz Hamideh. 2015. *Happiness and Muslim Philosophers' attitudes about it. Investigation of the theories of 5 Muslim Philosophers (Farabi, Miskawayh, Nasir, Naraqī and Shebra) about Happiness*. Prieiga per internetą: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/714057> [žiūrėta 2021 04 17]
- Mohd Nasir Bin Omar. 2017. *An Analysis of the Life and Works of the Great Muslim Moralst, Miskawayh (d.1030)*. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/317041330_An_Analysis_of_the_Life_and_Works_of_the_Great_Muslim_Moralist_Miskawayh_d1030 (žiūrėta 2021 04 17).
- Mohd Nasir Bin Omar. 2020. *Islamic Notion of Happiness (Al-Sa'adah): An Analysis of Miskawayh's Thought*. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/343040148_Islamic_Notion_of_Happiness_Al-Sa%27adah_An_Analysis_of_Miskawayh%27s_Thought [žiūrėta 2021 04 17]
- Nasr Seyyed Hossein. 2014. Happiness and the Attainment of Happiness: An Islamic Perspective, *Journal of Law and Religion*, Vol. 29.
- Quasem Mohammed Abul. 1975. *The Ethics of al-Ghazali: A Composite Ethics in Islam*. Malaysia: Central Printing Sendirian Berhad.
- Sabjan Muhammad Azizan. 2017. *The meaning and experience of happiness in Islam. An overview*. Prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/publication/335987311_The_Meaning_And_Experience_Of_Happiness_In_Islam_An_Overview [žiūrėta 2021 04 17]
- Walzer Richard. 1962. Some aspects of Miskawaih's Tahdhīb al-Akhlaq, Walzer R. (ed.), *Greek into Arabic. Essays on Islamic philosophy*: 220–235. Oxford: Bruno Cassirer.
- Zahid Aziz. 2007. *Islam, Peace and Tolerance*. London: Ahmadiyyah Anjuman Lahore Publications.